DOI: https://doi.org/10.33930/cw.2024.5(1-2)-3
УДК 94:37.091.64(477.411)«1942»

© *ЛЕВЧЕНКО Юрій*
кандидат історичних наук, завідувач відділу інформаційно-бібліографічної роботи Наукової бібліотеки Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, 01601 (hjcj@i.ua)

© *LEVCHENKO Yuri*
PhD (History), Head of the Information and Bibliography partition Scientific Library of the Dragomanov Ukrainian State University,, 9, Pyrogova str., Kyiv, Ukraine, 01601 (hjcj@i.ua)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6431-7275

Цитування: Левченко Ю. Підручникотворення при Київському педагогічному інституті: 1942 рік. *Світ Кліо.* 2024. Вип. 5 (№1-2). С. 33–58. https://doi.org/10.33930/cw.2024.5(1-2)-3

ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ ПРИ КИЇВСЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ: 1942 РІК

Анотація. ***Метою дослідження*** *є неупереджений аналіз діяльності Педагогічного видавництва при Київському педагогічному інституті, яке в першій половині 1942 р. здійснювало підготовку шкільних підручників. У цьому контексті показано вплив освітніх процесів кінця 1941 – середини 1942 року на підготовку шкільних підручників; висвітлено процес підготовки в Педагогічному видавництві рукописів підручників для початкової та середньої школи; з'ясовано склад працівників видавництва та авторський колектив Комісії українських освітян – укладачів та оформлювачів підручників.* ***Методологія дослідження*** *визначена принципами науковості, історизму та об'єктивності. Системний метод дав змогу всебічно розкрити еволюцію освітніх процесів в окупованому Києві. Хронологічний метод забезпечив послідовний виклад матеріалу, що вможливило простежити динаміку подій, які відбулися в Педагогічному видавництві. Комплексний метод дав змогу висвітлити структурно-функціональні зв'язки залежності процесу підготовки підручників від нацистської освітньої політики.* ***Наукова новизна.*** *Уперше здійснено спробу комплексного аналізу малодослідженої теми діяльності Педагогічного видавництва (1942) та підготовки ним підручників для початкової та середньої школи. Київський педагогічний інститут відновив діяльність у листопаді 1941 р. У його структурі створили «Видавництво підручників при учительському інституті», що згодом отримало назву «Педагогічне видавництво». Директором інституту та керівником видавництва став Василь Прокопович Завітневич. У січні 1942 р. був набраний штат працівників видавництва. До створення нових, позбавлених більшовицької ідеології шкільних підручників директор залучив патріотично налаштованих педагогів і науковців, що залишилися в окупованому нацистами Києві. Так виникла Комісія українських освітян*

(освітянська комісія) – авторів підручників при Педагогічному видавництві. Упродовж січня-березня 1942 р. готувалися рукописи підручників для початкової школи (I–IV клас). 25 березня рукописи було відправлено на рецензування та затвердження до Берліна. У квітні-червні 1942 р. видавництво працювало над укладанням рукописів підручників для загальної школи (5–7 клас). Установлено, що всі відправлені до Берліна рукописи підручників повернулися затвердженими, а видавництво під контролем генерального комісаріату округи Київ почало їх видання. Зокрема, у травні 1942 р. було видано два підручники для початкової школи. З огляду на політику рейхскомісара України Е. Коха, що передбачала мінімальний рівень освіти для місцевого населення, подальший друк підручників німецька окупаційна влада затягувала. Зрештою, 18 вересня 1942 р. Педагогічне видавництво, як і Київський педагогічний інститут, були закриті. ***Висновки.*** *Скориставшись тим, що на початковому етапі війни окупаційна німецька влада ще остаточно не визначилася з освітньою політикою щодо України та особливо не втручалася в освітні процеси, представники ОУН(М) у Києві через газету «Українське слово» розгорнули пропаганду ідеї створення очищеної від більшовицької ідеології та побудованої на основі національних традицій навчання і виховання «Нової української школи». Відновлення навчального процесу в київських школах розкрило проблему відсутності шкільних підручників, що відповідали б новим освітнім вимогам і були позбавлені більшовицької ідеології. Ініціатором процесу підручникотворення ще в листопаді 1941 р. виступив директор Київського педагогічного інституту В. Завітневич, а повноцінна робота над створенням шкільних підручників почалася в січні 1942 р. зі створенням Педагогічного видавництва, фаховий персонал якого набрали з числа досвідчених працівників ліквідованих окупантами радянських видавництв Києва. Комісію українських освітян складали науковці провідних освітніх та наукових закладів. Колектив авторів підручників нараховував 47 осіб. Аналіз протоколів нарад авторів підручників свідчить про професійність усього процесу підручникотворення. Автор укладав текст, представляв рукопис голові комісії, референтам і фахівцям із відповідної галузі. Після обговорення автор допрацьовував або виправляв рукопис, який далі рецензували в Методичному бюро Відділу культури і освіти Київської міської управи. Фінальним етапом було художнє оформлення та друк підручників. Окупаційна влада взяла під контроль Педагогічне видавництво лише після того, як більшість рукописів підручників було завершено. Німці вимушені були обійтися загальними освітніми настановами та зауваженнями щодо поспішності підготовки підручників з історії та географії. За час свого функціонування Педагогічне видавництво підготувало 33 рукописи підручників, із яких 18 – для початкової школи (1–4 класів) і 15 – для загальної (5–7 класів). Із завершенням становлення на початку 1942 р. у Києві органів німецької цивільної адміністрації з'являються перші нацистські розпорядження щодо організації освіти в Рейхскомісаріаті «Україна», згідно з якими підготовку нових шкільних підручників для українських шкіл було визначено недоречною. За цих умов діяльність Педагогічного видавництва, як і Педагогічного інституту, була окупантами припинена.*

Ключові слова: *освітня політика, Київський педагогічний інститут, комісія українських освітян, Педагогічне видавництво, нацистський окупаційний режим, шкільні підручники.*

CREATION OF TEXTBOOKS AT THE KYIV PEDAGOGICAL INSTITUTE:1942

Abstract. The purpose of the study *is an unbiased analysis of the activities of the Pedagogical Publishing House at the Kyiv Pedagogical Institute, which prepared school textbooks in the first half of 1942. In this context, the influence of the educational processes of the end of 1941 – the middle of 1942 on the preparation of school textbooks is shown; the process of preparing textbook manuscripts for primary and secondary schools in the Pedagogical Publishing House is covered; the staff of the publishing house and the author team of the Commission of Ukrainian Educators – compilers and designers of textbooks - were clarified.* ***The research methodology*** *is based on the principles of scientificity, historicism and objectivity. The systematic method made it possible to comprehensively reveal the evolution of educational processes in occupied Kyiv. The chronological method ensured a consistent presentation of the material and allowed us to follow the dynamics of events in the Pedagogical Publishing House. The complex method made it possible to highlight the structural and functional connections of the dependence of the textbook preparation process on the Nazi educational policy.* ***Scientific novelty.*** *For the first time, an attempt was made to comprehensively analyze the little-researched topic of the activity of Pedagogical Publishing House (1942) and its preparation of textbooks for primary and secondary schools. Kyiv Pedagogical Institute resumed its activities in November 1941. "Textbook Publishing House at the Teachers Institute" later received the name – "Pedagogical Publishing House". Vasyl Prokopovich Zavitnevich became the director of the Institute and the head of the publishing house. In January 1942, the staff of the publishing house was recruited. The director involved patriotic teachers and scientists who remained in Nazi-occupied Kyiv to create new school textbooks devoid of Bolshevik ideology. This is how the Commission of Ukrainian Educators (educational commission) – authors of textbooks at the Pedagogical Publishing House - was born. During January-March 1942, manuscripts of textbooks for primary school (grades 1–4) were prepared. On March 25, the manuscripts were sent to Berlin for review and approval. In April-June 1942, the publishing house worked on compiling manuscripts of textbooks for general schools (grades 5–7). It was established that all textbook manuscripts sent to Berlin returned approved, and the publishing house under the control of the general commissariat of the Kyiv district began publishing them. In particular, in May 1942, two textbooks for primary school were published. In connection with the policy of the Reich Commissioner of Ukraine E. Koch, which provided for a minimum level of education for the local population, the German occupation authorities delayed the further printing of textbooks. Ultimately, on September 18, 1942, the Pedagogical Publishing House and Kyiv Pedagogical Institute were closed.* ***Conclusions.*** *Taking advantage of the fact that, at the initial stage of the war, the occupying German authorities had not yet decided on the educational policy for Ukraine and did not particularly interfere in educational processes, representatives of the OUN(m) in Kyiv, through the newspaper "Ukrainian Slovo", launched propaganda for the idea of creating an ideology cleansed of Bolshevik ideology and built based on the national traditions of education and upbringing of the New Ukrainian SchoolThe restoration of the educational process in Kyiv schools revealed the lack of school textbooks without Bolshevik ideology. The director of the Kyiv Pedagogical Institute, V. Zavitnevich, initiated the creation of textbooks in November 1941. Full-fledged work on the creation of school textbooks began in January 1942 with the creation of the Pedagogical Publishing House, in which professional staff was recruited from among the experienced workers of the Soviet*

publishing houses liquidated by the occupiers of Kyiv. The commission of Ukrainian educators included scientists from leading educational and scientific institutions. The collective of textbook authors numbered 47 people. Analysis of the minutes of meetings of textbook authors shows the professionalism of the entire process of textbook creation. The author compiled the text and presented the manuscript to the chairman of the commission, referees and specialists in the relevant field. After the discussion, the author refined or corrected the manuscript reviewed by the Methodical Bureau of the Department of Culture and Education of the Kyiv City Administration. The final stage was the artistic design and printing of the textbooks. The occupation authorities took control of the Pedagogical Publishing House after most of the textbook manuscripts had been already completed. The Germans were forced to dispense with general educational instructions and comments on the haste of preparing history and geography textbooks. During its existence, the Pedagogical Publishing House prepared 33 manuscripts of textbooks, of which 18 were for primary school (grades I-IV) and 15 for general (grades V-VII). With the completion of the formation of the German civil administration in Kyiv at the beginning of 1942, the first Nazi orders regarding the organization of education in the Reichskommissariat "Ukraine" appeared, according to which the preparation of new school textbooks for Ukrainian schools was determined to be inappropriate. Under these conditions, the activities of the Pedagogical Publishing House and Pedagogical Institute were terminated by the occupiers.

Keywords: *educational policy, Kyiv Pedagogical Institute, a commission of Ukrainian educators, Pedagogical publishing house, Nazi occupation regime, school textbooks*

Постановка проблеми. Питанням нацистської освітньої політики в окупованій Україні присвячено сотні наукових праць, що претендують на вичерпне їх розкриття в межах створених німцями адміністративно-територіальних одиниць, українських історико-географічних регіонів, областей, районів і міст. Попри це тема підручникотворення є малодослідженою, адже створювали шкільні підручники патріотично налаштовані українські вчителі та освітяни, а не німецька окупаційна влада. Відповідно, це питання перебуває в межах двох сфер – освітньої та політичної.

Історіографія питання. У радянський період розкриття становища освіти на окупованій території України виходило з концепції «Великої Вітчизняної війни». Відповідно, висвітлення становища шкільної освіти зводилося до наступних тез: німецько-фашистські окупанти здійснювали духовне поневолення українського народу; руйнування народної освіти та шкіл – основа «освітньої» окупаційної політики; навчання у школах відбувалося в дусі фашистської ідеології й мало перетворити дітей та молодь на покірних і малоосвічених рабів (Гриценко, 1960: 11–17; Черник, 1984: 22–29). Підготовка шкільних підручників на окупованій території трактувалася суто негативно з ідеологічно-політичним підтекстом: «…знищуючи радянські підручники… німецько-фашистські окупанти і українські буржуазні націоналісти видавали свої…»… «навчання проводилося за букварями, книгами для читання та іншими підручниками,

складеними в буржуазно-націоналістичному і фашистському дусі» (Гриценко, 1966: 169–170).

Перше наукове дослідження підручникотворення здійснила в 1991 р. чеська дослідниця Бланка Єржабкова в праці «Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944): у світлі німецьких документів» (українське видання 2008 р.) присвятивши цій темі окремий параграф. Дослідниця розкрила основні причини (заборона та знищення радянських підручників; «цензуровані» підручники були не придатні до навчання, оскільки з них «вилучалися» більшовицькі ідеологічні тексти) та проблеми (брак паперу; невідповідність підготовлених текстів вимогам окупаційної адміністрації; неузгодженість серед нацистської політичної «верхівки» позиції щодо видання підручників для окупованих територій (А. Розенберг – Г. Ламмерс – М. Борман); «управлінський» та особистий конфлікт між А. Розенбергом та Е. Кохом) підготовки та видання шкільних підручників (Єржбакова, 2008: 94–97). На сучасному етапі питання створення і видання підручників на окупованих німцями територіях України досліджує освітянин з Кіровоградщини Олександр Жосан. Проаналізувавши освітньо-політичні умови створення шкільних підручників у Києві, Маріуполі та Галичині автор дійшов висновків, що «у різних регіонах України окупаційна влада по-різному ставилася до проблем підручникотворення і надавала авторам підручників різні права у цій діяльності, а також створювала педагогам неоднакові умови праці» (Жосан, 2013: 12). «Функції підручників під час окупації почали змінюватися. Автори більше уваги стали приділяти розвивальній функції. Це підтверджується значним збільшенням обсягів методичного апарату підручника та великою кількістю запитань і вправ не лише на повторення й закріплення матеріалу, але й на його аналіз» (Культура в роки війни, 2015: 17–18).

Більшість українських дослідників нацистської освітньої політики в Україні у своїх дослідженнях згадують цю тему лише побіжно, зазвичай присвячуючи їй кілька абзаців. Так, про створення підручників у містах Харків, Маріуполь, Слов'янськ, Охтирка, Голівка, Чернігів, що належали до Зони військової адміністрації, згадують В. Нестеренко (Нестеренко, 2005: 88–98), Р. Подкур, О. Лисенко (Подкур, Лисенко, 2013: 38–39), Д. Титаренко (Титаренко, 2014: 288–289), Н. Салтан і О. Салтан (Салтан, 2018: 196). Про створення підручників у Полтаві, Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському подають інформацію Ю. Зінько, П. Григорчук (Зінько, Григорчук, 2004: 232), Ю. Олійник, О. Завалюк (Олійник, Завальнюк, 2012: 145), М. Куницький (Куницький, 2013: 117–118), В. Ревегук (Ревегук, 2015: 190), С. Стельникович (Стельникович, 2017: 6–7), В. Прокопчук, О. Айвазян (Прокопчук, Айвазян, 2018: 18). Про видання підручників і методичних посібників «Українським видавництвом» у Генеральній Губернії та дистрикті «Галичина» в початковий період окупації пише Л. Головата (Головата, 2009: 212–213).

Першими про підготовку підручників в окупованому Києві писали представники української еміграції, що свого часу були причетні до їх створення. Так, Іван Кий у біографічній статті «Василь Пропопович Завітневич» згадує, що «у роки німецької окупації Василь Прокопович був директором Київського педагогічного інституту та очолював акцію виготовлення підручників для шкіл» (Кий, 1984: 12). «За директорства В. Завтневича було докінчене укладання всіх підручників (почате в «Українській школі») для шкіл України, що їх (підручники) Менцель забрав і вислав на затвердження (цензуру) до Берліну (початок 1942 р.) – і там (у Берліні) їх невідомо куди поділи» (Кий, 1984: 13). Дмитро Кислиця згадує, що після закриття німецькою цивільною адміністрацією видавництва «Українська школа» на початку 1942 року, підготовка шкільних підручників продовжилася в Київському педагогічному інституті. На запрошення Завітневича він долучився до укладачів підручників і разом з Михайлом Жовтобрюхом скомпонував підручник української мови для 3–4 класу (Кислиця, 1987: 197–198). Микола Андрусяк згадує, що «ліквідоване видавництво шкільних книжок, не встигло видати буквар. Буквар був готовий ще за довгий час до арешту І. Рогача… однак київські педагоги надто довго дискутували над його виправленням» (Немирон, 1990: 809).

Українські історики звернули увагу на тему створення шкільних підручників в окупованому Києві лише у 2000-х рр. Так, у збірнику документів «Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб» документ № 79 «Доповідь Гайового про становище в окупованому Києві 5 травня 1943 р.» містить згадку про підготовку підручників: «був створений комітет із провідних спеціалістів, який почав розробку підручників для початкової школи. Ці підручники подивитися мені не довелося, бо вони до 26 червня 1942 року ще не були готові» (Київ у дні нацистської навали, 2003: 327). Дослідник окупаційної преси Рейхскомісаріату «Україна» Борис Черняков зазначає, що «з розгромом «Українського слова» було знищене розпочате при газеті книговидання, зокрема підручників. Робилося це під приводом концентрації видавництва шкільних підручників у Рівному» (Черняков, 2006: 62). За даними музикознавця Тараса Миронюка, наприкінці 1941 р. Завітневич захопився ідеєю дати початковим та середнім школам українські підручники. Після Різдва 1942 р. він скликав «Комісію українських освітян», яка опікувалася виготовленням підручників. Про видавничі плани педінституту й освітянської Комісії довідалася німецька окупаційна влада. Німці Мендель і Райнгард, що стежили за подіями національно-культурного характеру, розпустили Комісію освітян для підготовки підручників, а підготовлені рукописи відправили на експертизу в Берлін (Миронюк, 2011: 49–56). У збірнику «Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення» в «Донесенні начальника поліції СД у Києві від 1 жовтня 1942 р.» згадується, що «створено проєкти 18-ти підручників для народних шкіл. Вони перевірені в Берліні та дозволені для друку, але з друку поки що не

надійшли» (Київ очима ворога, 2012: 284–285). Вищенаведене свідчить, що історія підготовки шкільних підручників в окупованому нацистами Києві в 1942 р. досі висвітлювалася фрагментарно, а сама проблема має суттєві лакуни, зводячись до трьох тез: 1) укладання підручників було розпочато у видавництві «Українська школа» в кінці 1941 – на початку 1942 рр.; 2) цю роботу було продовжено при Київському педагогічному інституті; 3) готові рукописи було вивезено німцями до Берліна на цензурування та затвердження. Окремі факти, розпорошені по різних наукових працях, а комплексне дослідження цього питання відсутнє.

Мета та завдання дослідження. На основі документів із фондів Державного архіву Київської області, періодики окупаційного періоду і мемуарних джерел автор робить спробу неупередженого аналізу діяльності Педагогічного видавництва при Київському педагогічному інституті, яке в першій половині 1942 р. здійснювало підготовку шкільних підручників. У цьому контексті показано вплив освітніх процесів кінця 1941 – середини 1942 року на підготовку шкільних підручників; висвітлено процес підготовки в Педагогічному видавництві рукописів підручників для початкової та середньої школи; з'ясовано склад працівників видавництва та авторський колектив Комісії українських освітян – укладачів та оформлювачів підручників.

Виклад основного матеріалу. Після захоплення німецькими військами Києва похідна група ОУН(м) об'єднує навколо себе патріотично налаштовану частину міської інтелігенції та створює Київську міську управу, що репрезентувала себе як автономний від німецької адміністрації орган місцевого самоврядування. До кінця 1941 р. міська управа була єдиним органом управління, що відновлювала життя міста – налагоджувала економіку, інфраструктуру, культурно-освітню діяльність (Дудник, 2004: 172–179; Костючок, 2010: 30–32). Річ у тім, що німецька військова адміністрація зосереджувала на виконанні воєнних завдань і майже не втручався в справи місцевого населення. До початку 1942 р. німці не мали конкретної освітньої політики щодо України й тому не втручалися в освітні процеси в Києві (Гончаренко, 2014: 66–69; Титаренко, 2014: 260–261). Цим скористалися націоналістичні сили та через газету «Українське слово» почали активно пропагувати ідею створення «Нової української школи», очищеної від більшовицької ідеології та побудованої на основі національних традицій навчання і виховання. Серед освітніх завдань гостро постало питання підготовки та видання шкільних підручників, побудованих на ідеї національного виховання (А. К. Ранком у школі, 1941: 3; ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 90, арк. 10, 16; М. П. Нарада директорів шкіл, 1941: 3).

Не маючи часу на підготовку нових підручників Відділ культури та освіти Київської міської управи вирішив виправити наявні радянські. Для цього було створено десять методично-програмових комісій які переглядали шкільні підручники, вносили до них зміни і правки. На основі

цієї практики Український науково-дослідний інститут педагогіки (УНДІП) видавав вказівки для вчителів з виправлення підручників. Наприклад, у «Збірнику арифметичних задач і вправ» для учнів 2 класу (автор Н. Попов, 1940 р.) було зроблено 76 змін і правок. «Читанка» для 2 класу (автор Т. Горбунцов, 1938-1939 рр.) отримала 28 змін. Підручник з «Природознавства» для учнів 3 класу (В. Тетюрьов, 1941 р.) – 27 змін, а «Буквар» Л. Деполович для учнів 1 класу (1939 р.) – 15 змін (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 90: 14–14зв.; ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 175: 71–78; На порозі нового навчального року, 1941: 4). Видаленню підлягали радянські ідеологеми, які зазвичай викреслювали або виправляли, а ідеологічні тексти та ілюстрації – вирізали або заклеювали. Проте виправлені таким чином підручники виявлялися практично непридатними для навчання через пошкодження та «застарілий» навчальний матеріал, що не відповідав новим освітнім вимогам (Заболотна, 2008: 168–169).

У листопаді 1941 р. за сприяння Київської міської управи відновив роботу Київський педагогічний інститут. Водночас утворили й «Видавництво підручників при учительському інституті», що згодом отримало назву «Педагогічне видавництво» (ДАКО, ф. Р-2353, оп. 6, спр. 312: 53). Директором інституту і керівником видавництва став Василь Прокопович Завітневич, який до війни працював деканом мовно-літературного факультету Київського учительського інституту, що був відділом Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. За даними Т. Миронюка, наприкінці 1941 р. В. Завітневич захопився ідеєю створити для початкових і середніх шкіл «справжні українські підручники, натомість совєтських» (Миронюк, 2011: 49). У листопаді він розпочав роботу над читанкою для 3-го та 4-го класів і підручника з української мови. Проте процес створення нового підручника з мови виявився складним, адже не вистачало професійних наукових праць з українського мовознавства, які б не зазнали радянського впливу. Зокрема, щоб дістати матеріал для підручника, В. Завітневич звернувся з листом-проханням до друкарні Отців Василіян у Жовкві надіслати до педінституту праці з мовознавства Івана Огієнка. У відповідь надійшов комплект праць І. Огієнка: «Сучасна українська літературна мова», «Вчимося рідної мови», «Складання української мови», «Рідне писання», «Рідне слово», «Наука про рідномовні обов'язки» та «Постання азбуки й літературної мови у слов'ян». Також він «доручив кільком знайомим учителькам, з якими працював ще до війни, скласти буквар і читанку для малят» (Миронюк, 2011: 49–50). Зрештою, педагогічний інститут з 1939–1940 рр. мав досвід створення підручників і методичних посібників для середніх шкіл (Національний педагогічний університет…, 2005: 25). Варто наголосити, що в цей же період ще три освітні організації – Всеукраїнська вчительська спілка, Науково-методичний інститут шкільної освіти (перейменований Український науково-дослідний інститут педагогіки) та видавництво «Українська школа» офіційно проголошували своїм завданням підготовку шкільних

підручників (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 24а: 129–130; ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 3: 195–196; ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 4: 133; Кислиця, 1987: 188–197).

Початок 1942 р. став переломним для німецької окупаційної політики в Києві. Зокрема, органи німецької цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» – штадткомісаріат (орган управління міського гебіту «Київ-місто») і генералкомісаріат (орган влади та управління Києва і Генерального округу «Київ») – підпорядкували собі Київську міську управу (Костючок, 2012: 68–69). Також було видано перші офіційні розпорядження рейхсміністерства окупованих східних територій щодо організації освіти – «Директиви про створення системи шкільної освіти в Україні» та «Розпорядження про обов'язкове навчання української молоді» (Єржбакова, 2008: 65–72), запровадження яких змінило національні акценти освітньої політики на окупаційні.

У січні 1942 р. В. Завітневич став залучати до роботи над підручниками наявні в умовах окупації осередки українства. Так, виникла Комісія українських освітян або комісія авторів шкільних підручників при Педагогічному видавництві Учительського інституту. Як встановив Т. Миронюк, директор Учительського інституту прагнув видати нові підручники до відновлення навчання в київських школах (Миронюк, 2011: 53–54). Січень став місяцем набору фахових працівників до Педагогічного видавництва. Першими були друкарки Оксана Модестівна Єзерницька та Любов Нилівна Васильківська, які 12 січня подали заяви на посади «друкарок по виданню підручників» з проханням працювати дома на власній друкарській машинці (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 2: 1, 5). Також збереглися заяви з проханням прийняти на роботу до Педагогічного видавництва різних фахівців видавничої справи: друкарки Кулюпіної Марії Антонівни (стаж роботи у видавничій сфері 26 років; у 1930–1940 рр. працювала у видавництві «Радянська школа»); літературного редактора Захаренка Олекси Демидовича (працював у Дитячому видавництві ЦК ЛКСМУ і «Радянській школі»; коректора Хорт А. (у 1935–1941 рр. працював у видавництві «Радянська школа»); художника Шевченка Василя Маркеловича (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 2: 8, 9, 30, 31, 37).

Згідно з документом «Відомість на виплату зарплати співробітникам Педагогічного видавництва» в лютому в ньому працювало 8 осіб: технічний редактор І. Якубовський, п'ять друкарок (Л. Дзюбенко, А. Бабочкіна, О. Єзерницька, Л. Касильківська, С. Ізотова), бухгалтер видавництва С. Титаренко та секретар І. Люперсольський (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 340., арк. 15). За «Списками робітників Педагогічного видавництва» у березні працювало вже 16 осіб: секретар у справах видавництва М. Люперсольський, референт Г. Совицька, дев'ять авторів (К. Забрило, М. Кибальчич, Є. Козинець, Ф. Коновалюк, О. Лебединцева, Л. Підгайний, П. Приходько, О. Смірнов, М. Соколов), два художники (Д. Мазюлевич, О. Паславська), друкарка О. Єзерницька, кур'єр, Л. Бюменталь та двірник К. Лепеха. У квітні штат працівників скоротився до 6 осіб: секретар

І. Люперсольський, три художники (Б. Крюков, О. Міткевич, О. Судомора), автор І. Руденко та двірник О. Хом'як (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 2: 41–43). Також, зберігся перелік авторів підручників без конкретної дати, в якому вказано 10 осіб, серед яких Михайло Жовтобрюх, Борис Мазурмович, Антон Новацький, Михайло Глушко, Михайло Колінчук, Йосип Кудрицький, Прохор Масюк, Євген Марківський, Віра Коляда та Федір Плюто (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 2: 51).

Підготовку рукописів шкільних підручників проводили спільно з Методичним бюро Відділу культури і освіти Київської міської управи. Про це свідчить «План роботи Методичного бюро на січень-березень 1942 р.». У ньому зазначалося, що бюро має здійснювати «допомогу Педагогічному видавництву у виготовленні підручників (консультацію авторів, рецензування та редагування підручників)» (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 175: 53, 59). Цю співпрацю на одній із нарад авторів підручників підтверджує В. Завітневич: «виявилось що однією із хиб роботи авторів є те, що вони не стоять на твердих власних позиціях, а цілком погоджуються із зауваженнями рецензентів і редакторів» (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 15). Відповідно, робота над укладанням підручників проходила два етапи: підготовка тексту автором та рецензування представниками Методичного бюро. 22 квітня Відділ культури і освіти Київської міської управи (на прохання інституту від 20 лютого 1942 р.) на потреби підготовки та видання рукописів шкільних підручників безоплатно виділив 100 папок особових справ (для рукописів), 15 кг столярного клею, 10 рулонів коленкору (для оправ), 300 аркушів рисувального паперу, 15 рулонів кальки, 9 кіп картону-прешпану та 1 кіпу альбомного паперу (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 44: 8).

При інституті діяла Комісія у справах українського правопису (Правописна комісія) до складу якої належали мовознавці, лінгвісти та філологи, що залишилися в окупованому Києві. Метою комісії було вироблення нового українського правопису, обов'язкового для всього Рейхскомісаріату «Україна». Передбачалося, що правопис мали використовувати для всіх журналів, часописів, книжкових видань та шкільних підручників (Важлива справа, 1942: 3; Любченко, 2005: 204). Робота комісії опосередковано вплинула на підготовку підручників, адже вони мали бути укладені та надруковані згідно з новим правописом. Мовні питання часто виникали під час нарад авторів підручників. Зазвичай вони стосувалися вживання та уніфікації наукової термінології, а також чистоти літературної мови текстів рукописів. Наприклад, на нараді авторів підручників для старших класів пролунало зауваження, що «стилістично-формальна сторона підручників вимагає кращого… підручники мусять бути складені так, щоб вони прищеплювали почуття чистої літературної мови. Наші рецензенти, редактори референти, заклопотані так, що мова складених підручників не завжди чиста, літературна… підручники проходять різні руки, і поміж автором, рецензентом, редактором можуть

бути розходження у питаннях термінології…» (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 16). Цю ситуацію прокоментував В. Завітневич: питання правопису ще не розв'язане, а друкувати підручники, доки не встановлений правопис, не можна. Чинні словники Інституту наукової мови мають багато помилок (багато хуторянщини), а більшовицькі останніх років спрямовані на нівеляцію української мови. Виходом із цієї ситуації може бути спеціальна нарада авторів, рецензентів, редакторів, на якій будуть зібрані й обговорені всі спірні питання правопису (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 12, 17).

Більш докладно механізм підготовки окремих підручників розкривають протоколи нарад їхніх авторів. Зокрема, 27 лютого за участю В. Завітневича, І. Люперсольського, Н. Полонської-Василенко, доцента Білика, І. Кривошей, В. Маслова та Г. Коляди відбулася нарада щодо підручника з історії України. У вступному слові В. Завітневич розкрив умови підготовки підручника. За його словами «загальна школа потребує два типи підручників з історії України: хрестоматію та підручник з історії України для 7 класу, який також буде використовуватись у гімназіях, реальних та фахових школах; складання підручника з історії України справа важка, бо за радянської влади історія була псевдонаукою де панувала фальсифікація політично-публіцистичного характеру; потрібно наново скласти підручники з історії – стародавньої, середньої та нової історії України, у новому висвітленні; курс історії в загальній школі розрахований на 100 годин, тому розмір підручника складатиме 14–15 друкованих аркушів». Авторами підручника з історії було визначено доктора історичних наук Н. Полонську-Василенко та доцента Білика. Орієнтований термін підготовки рукопису – осінь 1942 р., а на початку березня автори підручника мали подати його проспект. Н. Полонська-Василенко підкреслила, що складання підручника з історії України є для неї громадянським обов'язком. На її думку, «під час складання підручника доведеться спиратися на першоджерела, а при доборі фактів краще дати їх менше, але щоб вони були обґрунтованими та добре висвітленими; треба дотримуватися економії викладу матеріалу, щоб не було нагромадження історичних подій та фактів» (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 1–2).

5 березня 1942 р., за участі В. Завітневича, референтів В. Маслова, Г. Коляди, Г. Савицької, представників Відділу культури та освіти, представників Науково-методичного інституту шкільної освіти та авторів підручників для загальної школи відбулася нарада з уповноваженим генерального-комісара доктором Менцелем. У вступному слові В. Завітневич представив Менцеля та повідомив, що саме він у генеральному комісаріаті контролює роботу з підготовки підручників. У своєму виступі окупаційний чиновник зазначив, що протягом двох місяців, коли йшла робота зі складання підручників, через переобтяженість у роботі він не мав змоги познайомитися з їхніми авторами. Попри це, він подякував авторам за виконану роботу та висловив сподівання, що й надалі ця робота йтиме успішно і швидко. Основний час наради було відведено оглядові

підручників та побажанням щодо укладання букваря, хрестоматії, підручників з арифметики, домоводства, історії, географії та граматики. На думку Менцеля, «потрібно було скласти такий буквар, щоб його любили діти, він мусить бути створений на принципі наочного навчання – навчання за малюнками. Усі малюнки мають бути із живої природи та близької для дітей дійсності. У підручнику з початкової арифметики всі ілюстрації та малюки мають бути взяті з природи, бо наявні у даному підручнику малюнки з неживої природи подекуди не зрозумілі навіть для дорослих. Літературні твори для хрестоматій треба підбирати з великою обережністю, адже війна дала надто багато важких вражень тому, потрібно уникати матеріалів, що викликають сумні настрої. Відносно підручника домоводства він підкреслив роль жінки у вихованні дітей та розкриває становище жінок у Німеччині. З підготовкою підручників з історії та географії треба почекати тому, що зараз не відомі яким будуть кордони Нової Європи. Щодо граматики потрібно підготувати коротку, але живу граматику». На завершення Менцель заявив, що «всі підручники для перших чотирьох класів загальної школи мають бути складені до 20 березня», бо він, мовляв, має повезти їх на затвердження до Берліна. «Там міністр А. Розенберг буде докладно інформований про стан складання підручників, ознайомиться з ними та розв'яже питання про асигнування, гонорар для авторів та інші технічні питання» (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 4–8).

24 березня 1942 р. у видавництві відбулася нарада авторів щодо уніфікації підручників з граматики української мови. У вступному слові В. Завтневич нагадав присутнім, що крім підручника з курсу граматики української мови для 5-7 класів загальної школи (це підручник і для гімназії), було вирішено створити пропедевтичні курси для кожного класу окремо, починаючи з першого класу. Підручники, побудовані за концентричним принципом, на той момент уже були складені. Проте, коли матеріал переглядався, постало питання: чи забезпечує така велика кількість граматик власне учнівську грамотність? Виявилося, що концентричність призвела до повторювань одних і тих же граматичних елементів, а великий авторський колектив породив чимало неузгоджених дефініцій мовних понять. Усе це потребувало виправлення, перероблення та уніфікації. Учасники наради вирішили, що для учнів 1-го класу окремий підручник з граматики не потрібний, а деякий матеріал для розвитку мовлення можна подати в читанці. Учні 2-го класу, крім читанки, матимуть підручник «Української мови» з елементами граматики та матеріалом для мовного розвитку. Для 3–4 класів потрібна «Початкова граматика» (з елементами фонетики, морфології та синтаксису). У читанці для учнів 3–4-х класів також потрібно включити матеріал для розвитку мови. А ось учням 5–7-х класів, зокрема й гімназійних, передбачалося викладати систематичний курс «Граматики української мови». Матеріал для розвитку мовлення мав бути у хрестоматії для учнів старших класів. Після наради

авторам читанок, підручників з розвитку мовлення, граматик і хрестоматій було поставлене завдання переробити та уніфікувати навчальний матеріал, проілюструвати його творами класиків української та німецької літератури та матеріалами газети «Нове українське слово» (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 10–12).

26 березня 1942 р. у видавництві радилися щодо видання підручника з домоводства. На думку В. Завітневича, у цьому підручнику тема матері та її ролі в родинному житті мала стати основною. За словами авторки «Домоводства» Томкевич, цей підручник складався з передмови у якій ішлося про засади домашнього господарства – економність, рентабельність, охайність, естетику та затишок) та 16 тем: «Приміщення», «Прання білизни», «Гігієна тіла» «Ванна та вбиральня», «Кухня», «Опалення та освітлення», «Комірчина», «Крій та шиття», «В'язання та плетіння», «Вишивання», «Догляд за взуттям», «Лагодження одягу», «Дитяча кімната», «Прийоми виведення паразитів», «Сад та огород», «Побутові дрібниці». Учасники наради рекомендували доповнити підручник низкою тем: «Догляд хворих», «Догляд за інструментами», «Прийняття гостей», «Поводження зі старшими». Таке розлоге тематичне наповнення підручника суперечило невеликій кількості годин, відведених у школі для цього предмета. Допрацьовуючи рукопис пропонували доповнити його вступну частину коротким оглядом з історії виховання, виділити в матеріалі головне та погодинно розбити його на теми, зафіксувати гендерний принцип навчання (викладаючи окремі теми тільки дівчаткам, а інші – дівчатам і хлопцям разом). У підсумку В. Завітневич висловив сподівання, що підручник, який міститиме всі запропоновані теми, буде корисним не лише учням загальноосвітніх шкіл і гімназій, але й кожній господині (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 13–14).

28 березня 1942 р. відбулася нарада авторів підручників «для старших класів загальної школи». Саме на цьому зібранні В. Завітневич поінформував присутніх колег про відправлення 25 березня до Берліна раніше підготовлених підручників для учнів початкової школи. Затверджені для друку рукописи мали повернутися до Києва наприкінці квітня 1942 р. Керівник видавництва наголошував на труднощах, що супроводжували процес підготовки підручників: відсутності авторського досвіду, стислих термінах, безоплатності та несприятливих умовах роботи (недоїданні, праці в холоді та темряві). Попри це, автори підручників здобули важливий досвід підручникотворення. Серед недоліків у роботі відзначалися: компіляція, відсутність «твердої авторської позиції», невдалий підбір матеріалів, а також неузгодженість у вживанні правопису та термінології. Згадані недоліки планували виправити під час підготовки підручників для загальної (середньої) школи, робота над рукописами яких тривала.

Учасники цієї наради поставили доповідачу чимало запитань: «які підручники для початкових класів вже виготовлені», чи проходять

підручники з математики та фізики літературну редакцію», «якою мірою допускається перероблення підручника, якщо його примірник вже надіслано до Берліну», «хто розв'язує непогодження поміж автором і рецензентом», «де передбачено друкувати підручники та коли», «чи почнуть працювати школи до моменту друку підручників»? Відповідаючи на ці запитання, адміністрація «Педагогічного видавництва» повідомила, що підручники для початкової школи вже виготовлені, а літературну редакцію проходять усі рукописи без винятку. Питання термінології та правопису мали бути «роз'яснені пізніше». Подані на затвердження підручники авторам дозволяли допрацьовувати, обов'язково погоджуючи зміни та доповнення з референтом, редактором і рецензентом. Підручники для середньої школи було вирішено друкувати в Києві та частково в інших містах, однак не раніше ніж доктор Менцель повернеться з Берліна. Нагадавши авторам про важливість дотримуватися термінів подання рукописів до видавництва, В. Завітневич припустив, що «школи, цілком можливо, відкриються і до друку підручників» (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 15–17).

10 та 13 квітня 1942 р. у «Педагогічному видавництві» відбулися дві наради з питань уніфікації змісту хрестоматій. Метою нарад було узгодження переліку літературних творів та уникнення текстових повторів у читанках для початкової школи та хрестоматіях для учнів 5–7-х класів. Під час обговорення цих питань було вирішено перевірити тексти літературних творів у підручниках на їх відповідність авторським оригіналам. Повторення фрагментів окремих творів у різних класах допускалося з «виховних мотивів та програмних вимог», адже «не всі учні могли проходити шкільний матеріал». Наприклад, скорочений варіант «Заповіту» Тараса Шевченка подавався у читанці для 3-го класу, а повний текст – у хрестоматії для 5-го. Фрагменти вірша «Мені тринадцятий минало» подавали в читанці для четвертокласників, а повний текст поезії містила хрестоматія для учнів 5-го класу. А ось вірш «Реве та стогне Дніпр широкий» вирішили перенести з читанки 3–го класу до хрестоматії для 5–го. «Рідний край» Григорія Чупринки перенесли до хрестоматії для семикласників. Поезії «Осінь» і «Весна» Олександра Олеся залишили в читанці для третьокласників. Байку Леоніда Глібова – «Коник стрибунець» перенесли до читанки 4–го класу. До тієї ж чмитанки було перенесено і вірш Бориса Грінченка «До праці». Оповідання Марка Вовчка «Два сини» внесли до змісту хрестоматії для 5–го класу. Байку Євгена Гребінки «Сонце та хмари» залишили в читанці третьокласників А ось драматична поема Лесі Українки «Оргія» та повість Івана Франка «Борислав сміється» до хрестоматій не подали як «важкі для учнів» (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 22–24).

Про стан підготовки «Педагогічним видавництвом при Київському учительському інституті» цілковито нових, оригінальних шкільних підручників ішлося 28 квітня 1942 р. на пленумі Київської міської управи.

Доповідачем з цього питання був керівник відділу культури і освіти. За його словами, над складанням підручників працювали найдосвідченіші, кваліфіковані педагоги та методисти, а художнє оформлення видань здійснювали відомі художники. Працюючи у важких умовах лише на ентузіазмі та не отримавши за цю величезну творчу роботу жодної копійки, автори підготували 18 підручників для початкової школи, рукописи яких «пройшли апробацію в Берліні та після їх привезення до Києва будуть здані до друку». Для учнів 5-7-х класів було підготовлено 15 підручників. На кінець квітня 1942 р. більшість із них оформлювалися художниками, перебували на рецензії або виправлялися після рецензій, проходячи останні стадії передвидавничої підготовки. До кінця травня 1942 р. планувалося «в основному закінчити роботу по складанню підручників для гімназій» (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 175: 24). Серед архівних матеріалів зберігся й перелік підготовлених підручників [Див.: табл. 1-2].

Таблиця 1. Перелік підручників та навчальних посібників для початкової школи, що готувалися до видання в «Педагогічному видавництві», станом на 23 квітня 1942 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 175: 85–87).

№ зп	Назва	Клас	Автор/художник	Стан готовності
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1.	Буквар	1	М. Тобілевич / Крюков	Оформлений та виготовлений
2.	Читанка	1	Н. Лубинець, Х. Пилипенко / Крюков	Оформлений та виготовлений
3.	Збірник арифметичних задач	1	Н. Плюскевис / С. Верді, Терпілевський	Оформлений
4.	Збірка вправ для розвитку мови	1	В. Радзієвська, Модлинська	Готовий до друку
5.	Читанка	2	Н. Лубинець, Х. Пилипенко / О. Пославська, Мацюкевич	Оформлений та виготовлений
6.	Збірник арифметичних задач	2	М. Дегтярьова / Нікольський	Оформлений та виготовлений
7.	Збірка вправ для розвитку мови	2	В. Радзієвська, Модлинська / Іконнікова	Оформлюється
8.	Природознавство	2	Логвіненко Стишицька / Судомора	Оформлюється

9.	Читанка	3	Г. Гриценко / Пославська Мазюкевич	Літературне редагування
10.	Збірник арифметичних задач	3	Гражданська / Нікольський	Літературне редагування
11.	«Життя навколо нас» (підручник з природознавства)	3	О. Підгрушна / Судомора	?
12.	Початкова граматика (3–4 класи)	3	Жовтобрюх, Д. Ієвлев, Є. Левицька	?
13.	Читанка	4	Г. Грищенко / Пославська Мазюкевич	Оформлюється
14.	Збірник арифметичних завдань і вправ	4–6	Г. Ковальський, М. Мазурович, Русінковський	Післяредакційне виправлення
15.	«Наша земля» (підручник вітчизнянознавства)	4	В. Кістяковський	Редагування
16.	«Наша земля» (підручник з географії)	4	М. Худощенко / Нікольський	Оформлюється
17.	«Нежива природа» (підручник з природознавства	4	Логвіненко Ситшицька Ржепішевська / Титаренко	Оформлюється
18.	Теорія арифметики (4–5 класи)	4–5	К. Хлєбніков	?

Таблиця 2. Перелік підручників та навчальних посібників для учнів 5–7 класів, що готувалися до видання в «Педагогічному видавництві», станом на 23 квітня 1942 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 175: 87–89).

№ зп	Назва	Клас	Автор/художник	Стан готовності
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1.	Хрестоматія з української літератури	5	П. Приходько / Крюков	Оформлюється
2.	Українська граматика. Морфологія	5	Є. Марківський	Редагування
3.	Ботаніка	5	Персидський / С. Верді	
4.	Фізична географія (початковий курс)	5	І. Спадобін, І. Пославський	Виправлення після рецензії

5.	Хрестоматія з української літератури	6	Г. Коляда, В. Коляда / Крюков	Рецензування
6.	Українська граматика. Синтакса	6	Й. Кудрицький	Виправлення після рецензії
7.	Геометрія. Теорія та задачник (6–7 класи)	6-7	Калинович, Лисунов, Валін / Гулак	Виправлення після рецензії
8.	Алгебра. Теорія та задачник (6–7 класи)	6-7	О. Ціомик, Д. Онацька	?
9.	Географія. Усі частини світу	6	П. Піневич, Красін, Чижинська	Рецензування
10.	Фізика (6–7 клас)	6	В. Франківський / Засенко	Переробка підручника Цінгера
11.	Зоологія	6	Шпет, Мазурович / Судомора	Оформлення
12.	Креслення (6–7 клас)	6	П. Коновалюк, О. Смірнов	?
13.	Хрестоматія з української літератури	7	Ф. Томасевич, Є. Козинець / Крюков	Виправлення після рецензії
14.	Природознавство. Анатомія і фізіологія людини	7	В. Радзімовська, Д. Панченко / Маєвська	Рецензування
15.	Географія України	7	В. Кістяковський / Міткевич Завістовський	Оформлюється

Як бачимо, до переліку підручників для старшої школи не увійшли ні «Історія України» (автори Н. Полонська-Василенко та Білик) ні «Домоводство» (автор Томкевич). Водночас, за даними архівних джерел, тривала підготовка рукопису підручника зі світової літератури для семирічної школи (автор Т. Фащевська) (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 2: 12). Серед архівних документів нами також виявлено заяву співробітниці Науково-методичного інституту шкільної освіти В. Муравйової на ім'я директора Педагогічного інституту з проханням внести до видавничого плану її працю – «Художнє виховання в школі та родині». За словами авторки, її книжка, розрахована на дітей 8–12 років, могла б бути використана вчителями як посібник на уроках малювання в школі, на заняттях художніх гуртків, а також батьками, які бажають заповнити дозвілля своїх дітей корисною і цікавою працею. У посібнику передбачалося висвітлити значення мистецтва для загального, естетичного та трудового розвитку дитини, надати практичні поради з методики аплікації, ліплення, виготовлення іграшок для різдвяної ялинки тощо. Книжку мали

ілюструвати малюнками, робочими рисунками та кресленнями (ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 1: 10).

Та чи були підручники для українських шкіл, підготовлені 1942 р. «Педагогічним видавництвом» Київського педагогічного інституту, все ж надруковані? Однозначної відповіді на це запитання немає. Донедавна серед дослідників проблеми переважала думка, що жодного підручника так і не надрукували. Саме ця версія підтверджується спогадами Дмитра Кислиці: «Як поїхали наші підручники до Берліну, то там їм і жаба циці дала. Писав мені проф. Сімович до Кам'янця-Подільського, що його викликали до Берліну, він усі наші підручники з іншими колегами переглянув (він переглядав мовні підручники, а ті колеги – кожен за своїм фахом переглядав решту) і хвалив нашу працю, запевняв, що всі підручники визнано придатними для друку. Мені й Завітневич казав, що мав подібні листи зі Львова, і з Берліну, але на тому вся затія й закінчилася – підручників Берлін не друкував. А мав, як обіцяли нам у Києві такі, як Менцель, що надрукує Берлін» (Кислиця, 1987: 205). Подібні відомості наводить Тарас Миронюк: «Завітневичу було сказано, щоб не турбувався, експерти знайдуться. Більше того, його запевняли, що рукописи відправлено на перевірку в Берлін, а там все оцінять належним чином. Коли ж Завітневич поцікавився, коли можна чекати висновків, то одержав відповідь, що до нового навчального року перевірені підручники та схвалені до видання будуть не тільки повернені, а й надруковані… Завітневич не зупинився на цьому. Він наївно думав, що рукописи таки відправлені в німецьку столицю. Насправді це була неправда. Ніхто нікуди їх не відправляв! Тож після чисельних візитів Завітневича із завданням довідатися про долю підручників на нього з криком накинувся Мендель, щоб він не заважав комендатурі працювати. І вже стишеним голосом просичав, що коли хоче подбати про свою подальшу долю, хай назавжди перестане цікавитися долею своїх підручників, нібито відправлених на експертизу в Берлін» (Миронюк, 2011: 56).

У тому, що нові підручники для українських початкових шкіл будуть надруковані, у травні 1942 р. під час наради директорів та інспекторів шкіл запевняв керівник Відділу культури і освіти Київської міської управи Солодовник. За його словами: «Всі 18 підручників спеціально написаних для перших чотирьох класів, затверджені, всі повернулися з Берліну і видавництво разом з Комісаріатом приступає до видання. Все, що може бути з нашого боку буде зроблено, щоб прискорити цю справу» (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 32: 83). Проте це знову ж таки були лише слова та обіцянки чиновника-колаборанта, невтаємниченого у справжні плани нацистських окупантів щодо української шкільної освіти.

Навряд чи можемо довіряти також і пропагандистському «Новому українському слову», яке на своїх шпальтах 14 та 16 травня 19421 р. двічі публікувало короткі повідомлення про видання німецькою владою принаймні двох нових підручників для українських початкових шкіл.

Окупаційна газета переконувала читачів, що ці дві книги «будуть негайно поширені серед дітей», а «найближчим часом будуть випущені підручники для середніх шкіл» (Книги для українських початкових шкіл, 1942: 2). «Досі вийшли і передані для користування дві книжки для двох класів нижчих народних шкіл. Підготовляються два нові підручники для вищих класів українських народних шкіл; через кілька тижнів вони теж будуть передані в школи» (Нові українські підручники, 1942: 4). Проте примірників реально виданих «Педагогічним видавництвом» у 1942 р. підручників для українських початкових шкіл наразі автору невідомо.

Вочевидь, перехід влади у Києві від німецької військової адміністрації до цивільної окупаційної, що відбувся наприкінці 1941 – на початку 1942 р., негативно вплинув на плани Київської міської управи щодо відродження шкільної освіти в місті. Новостворені органи німецької цивільної адміністрації одразу ж заходилися боротися з впливом ОУН(М). Міську управу було «очищено» від «мельниківців», заарештовано та розстріляно її голову – Володимира Багазія, ліквідовано Українську Національну Раду, заборонено діяльність Українського Червоного хреста. Переслідувалися будь-які свідомі та організовані прояви українського національного життя, що суперечили планам і політиці окупаційної влади. Поступово нацисти ліквідували відроджені українськими науковцями-патріотами гуманітарні підрозділи Української академії наук – Інститут української літератури і фольклору, Інститут української мови та Інститут української історії. Було заборонено діяльність товариства «Просвіта» та ліквідовано Музей-архів Переходової доби. Переслідування національно свідомого українства призвело до ліквідації організацій, що мали здійснювати підготовку шкільних підручників. У січні 1942 р. припинили діяльність Учительська спілка та Видавництво «Українська школа». У квітні окупаційна влада ліквідувала Український науково-дослідний інститут педагогіки (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 24а: 98; ДАКО, ф. Р-4762, оп. 1, спр. 2: 26–29; Кислиця, 1987: 188, 196–197).

Паралельно з обмежувально-репресивними та ліквідаційними заходами у сфері науки, культури, освіти, громадського життя німецька цивільна окупаційна влада почала поступово втілювати в реальність власну освітню політику щодо українців, з якою на той час нацистське керівництво почало визначатися. На противагу концепції «Нової української школи» активно поширювалася ідея пристосування освіти до умов «нового порядку». Цей принцип передбачав пріоритет завдань відновлення аграрної, сировинної та промислової сфер України для потреб Третього Рейху. За таких умов питання освіти місцевого населення мали другорядне значення та відходили на маргінес. Як наслідок, змінилися й акценти в напрямку підготовки нових шкільних підручників. Певною ілюстрацією цих змін є редакційна газетна стаття «Шкільні питання», опублікована 18 січня 1942 р. на шпальтах «Нового українського слова». В умовах браку «придатних підручників з усіх фахів» та обмеженого часу для

створення нових, потенційних авторів, педагогів і методистів орієнтували на створення невеликих за обсягом посібників – «найтонших зошитів, але добре укладених і підібраних на засадах сучасності» (Шкільні питання, 1942: 2).

Широко відомий управлінський конфлікт між рейхсміністром східних окупованих територій Альфредом Розенбергом і рейхскомісаром України Еріхом Кохом прямо відобразився на питанні друку підручників для українських шкіл. Цього аспекту «війни наказів» торкнулася у своїй відомій монографії Б. Єржабкова. З аналізу листування керівника рейхсканцелярії Ганса Ламмерса та рейхсміністра А. Розенберга, що датується вереснем-жовтнем 1942 р., дослідниця зробила висновок, що міністерство східних окупованих територій передбачало видання для початкових шкіл і зокрема в Україні, підручників з елементарної арифметики та читання. Це питання рейхсміністр мав вирішити під час найближчої аудієнції в А. Гітлера. На думку Б. Єржбакової, «службовому відомству Розенберга все-таки вдалося видати підручники для українських шкіл. Однак розповсюдженням та використання їх за призначенням в окремих районах не належало до компетенції Розенберга. Це вже було «поле діяльності» рейхскомісара Коха» (Єржбакова, 2008: с. 96). Своєю чергою, Е. Кох, щоб подратувати А. Розенберга, просував ідею про друк підручників зрозумілим для німців латинським, а не кириличним шрифтом. Понад те гауляйтер України «закидав рейхсміністру, що той, всупереч волі Гітлера, наказав видати підручники кирилицею» (Єржбакова, 2008: 96–97).

Зрештою, саме освітня політика Е. Коха й призвела до закриття Київського педагогічного інституту. Зокрема, його наказом від 13 серпня 1942 р. ліквідувати всі навчальні заклади, що були відкриті без погодження органами німецької цивільної адміністрації. 18 вересня 1942 р. до інституту прибуло німецьке керівництво та наказало В. Завітневичу та його підлеглим протягом 15 хвилин очистити приміщення, залишивши всі документи на робочих містях (Любченко, 2005: 216).

Висновки. Скориставшись тим, що на початковому етапі війни окупаційна німецька влада ще остаточно не визначилася з освітньою політикою щодо України та особливо не втручалася в освітні процеси, представники ОУН мельниківського напрямку в Києві через газету «Українське слово» розгорнули пропаганду ідеї створення очищеної від більшовицької ідеології та побудованої на основі національних традицій навчання і виховання Нової української школи. Відновлення навчального процесу в київських школах розкрило проблему відсутності шкільних підручників, що відповідали б новим освітнім вимогам і були позбавлені більшовицької ідеології. Ініціатором процесу підручникотворення ще в листопаді 1941 р. виступив директор Київського педагогічного інституту В. Завітневич, а повноцінна робота над створенням шкільних підручників почалася в січні 1942 р. зі створенням Педагогічного видавництва, фаховий персонал якого набрали з числа досвідчених працівників ліквідованих

окупантами радянських видавництв Києва. Комісію українських освітян складали науковці провідних освітніх та наукових закладів. Колектив авторів підручників нараховував 47 осіб. Аналіз протоколів нарад авторів підручників свідчить про професійність усього процесу підручникотворення. Автор укладав текст, представляв рукопис голові комісії, референтам і фахівцям з відповідної галузі. Після обговорення автор допрацьовував або виправляв рукопис, який далі рецензували в Методичному бюро Відділу культури і освіти Київської міської управи. Фінальним етапом було художнє оформлення та друк підручників. Окупаційна влада взяла під контроль Педагогічне видавництво лише після того, як більшість рукописів підручників були вже завершені. Німці вимушені були обійтися загальними освітніми настановами та зауваженнями щодо поспішності підготовки підручників з історії та географії. За час свого існування Педагогічне видавництво підготувало 33 рукописи підручників, із яких 18 для початкової школи (1–4 класів) і 15 для загальної (5–7 класів). Із завершенням становлення на початку 1942 р. у Києві органів німецької цивільної адміністрації з'являються перші нацистські розпорядження щодо організації освіти в Рейхскомісаріаті «Україна», згідно з якими підготовку нових шкільних підручників для українських шкіл було визначено недоречною. За цих умов діяльність Педагогічного видавництва, як і Педагогічного інституту, було окупантами припинено.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. А. К. Ранком у школі. *Українське слово.* 1941. №49. 9 листопада.

2. Важлива справа. *Дніпрова хвиля,* 1942. №57. 29 серпня.

3. Головата Л., 2009. Книжкові та аркушеві серії «Українського видавництва» у Кракові-Львові, 1939-1945: склад, призначення, динаміка випуску. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*,2009. Вип. 1(17). С. 199-223.

4. Гончаренко О. М., Гончаренко І. В., & Куницький М. П. *Нацистська окупаційна політика на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.).* Київ: НВЦ Профі, 2014. 564 с.

5. Гриценко М. С. *Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965).* Київ: Радянська школа, 1966. 259 с.

6. Гриценко М. С. *Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.* Одесса, 1960. 73 с.

7. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Р-2356. Київська міська управа. 1941-1943 рр. Оп. 6. Спр. 24а.

8. ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 32.

9. ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 44.

10. ДАКО. Ф. Р-2353. Оп. 6. Спр. 312.

11. ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 340.

12. ДАКО. Ф. Р-2412. Музей-архів перехідного періоду Київської міської управи. 1941-1943 рр. Оп. 2. Спр. 3.

13. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 4.
14. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 90.
15. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 175.
16. ДАКО. Ф. Р-4762. Київський педагогічний інститут. 1942 р. Оп. 1. Спр. 1.
17. ДАКО. Ф. Р-4762. Оп. 1. Спр. 2.
18. Дудник В. М., 2004. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2004. Вип. 26. С. 171-182.
19. Єржбакова Б. *Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941-1944 у світлі німецьких документів;* пер. з нім. Г. П. Задвернюк. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.
20. Жосан О. Е., 2013. Шкільна навчальна література в Україні під час німецької окупації 1941-1944 років. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Педагогіка.* 2013. Вип. 1. С. 9-14.
21. Заболотна. Т. В. *Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр.*: дис… канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 2008. 259 с.
22. Зінько Ю. А. & Григорчук П. С., 2004. Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 26. С. 229–236.
23. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / редкол.: Л. В. Легасова та ін.; Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». Київ, 2012. 504 с.
24. *Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб.* До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: збірник документів та матеріалів. Упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Г. В. Смирнов; Національна академія наук України. Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби безпеки України. Київ; Львів, 2003. 527 с.
25. Кий І., 1984. Василь Прокопович Завітневич. *Нові дні.* 1984. №35(409). С. 12-14.
26. Кислиця Д. *Світе ясний. Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині.* Оттава: Нові дні,1987. 452 с.
27. Книги для українських початкових шкіл, 1942. *Нове українське слово.* 1942. №109(124). 14 травня.
28. Костючок О. В. *Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 р. – лютий 1942 р.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2012. 245 с.
29. Костючок О., 2010. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія.* 2010. Вип. 100, С. 30-34.
30. *Культура в роки війни: період окупації,* 2015. Історія України, 11 клас: навчально-методичний посібник. укладач О.Е. Жосан. Кіровоград: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2015. 100 с.
31. Куницький М., 2013. Статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна»: освітянський зріз. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 113-123.
32. Любченко А. П., 2005. *Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник.* Харків: Основа, 2005. 464 с.

33. М. П., 1941. Нарада директорів шкіл. *Українське слово*. 1941. №79, 11 грудня.

34. Миронюк Т., 2011. *Василь Завітневич – український церковний диригент США*. Київ-Чернівці, 2011. 501 с.

35. На порозі нового навчального року. *Українське слово.* 1941. № 41, 26 жовтня.

36. *Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова 1834-2004: Історія. Сьогодення. Перспективи*. Авт. кол.: В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова, П. В. Дмитренко, І. І. Дробот. Київ: Навчальна книга, 2005. 256 с.

37. Немирон Никон (Микола Андрусяк). У збудженій в огні столиці України: славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр. *В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни.* Ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег; Лондон; Париж; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1990. С. 803-817.

38. Нестеренко В. А., 2005. Політика в галузі початкової і середньої освіти у Військовій зоні України у 1941-1943 рр. *Сумська старовина.* 2005. Вип. 15. С. 79–91.

39. Нові українські підручники, 1942. *Нове українське слово*. 1942. № 111, 16 травня.

40. Олійник Ю. В. & Завальнюк О. М. *Нацистський окупаційний режим в генеральному округі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.).* Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.

41. Подкур Р. & Лисенко О. Життя по той бік фронту…: Чернігівська область в умовах нацистської окупації. *Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали.* Упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. С. 5–46.

42. Прокопчук В. С. & Айвазян О. Б. Бібліотеки Кам'янець-Подільської області в суворі 40-і роки XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство*. 2018. № 5. С. 12-25.

43. Ревегук В. Освітня політика нацистів на Полтавщині (1941-1943 рр.). *Рідний край.* 2015. № 1(32). С. 188–198.

44. Салтан Н. & Салтан О. Розробка навчальних програм з всесвітньої історії для народних шкіл Харкова у 1941-1942 рр. *Сіверянський літопис*. 2018. Вип. 5. С. 189-208.

45. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.): проблеми функціонування системи освіти. *Історія України: всеукраїнська газета для вчителів історії і правознавства.* 2017. № 9. С. 5-9.

46. Титаренко Д. М. *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*. Львів; Донецьк, 2014. 442 с.

47. Черник С. А. *Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны: историко-педагогические исследования.* Москва: Педагогика, 1984. 240 с.

48. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941-1943 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2006. Вип. 31. С. 51-68.

49. Шкільні питання. *Нове українське слово.* 1942. № 8(23), 13 січня

REFERENCES

A. K., 1941. Rankom u shkoli [In the morning at school]. *Ukrains'ke slovo*, November 9. [in Ukrainian].

Vazhlyva sprava, 1942. [An important matter]. *Dniprova khvylia*, August 29. [in Ukrainian].

Holavata, L., 2009. Book and job series of the Ukrainian publishing house in Krakow-Lviv, 1939-1945: composition, assignment, dynamics of publishing. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka. 1*, *17*, 199–223. [in Ukrainian].

Goncharenko, O. M., Goncharenko, I. V. & Kunytskyy, M. P., 2014. *Natsysts'ka okupatsijna polityka na terenakh Rajkhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [Nazi occupation policy on the territory of the Reich Commissariat "Ukraine" (1941–1944)].* Kyiv: NVTs Profi. [in Ukrainian].

Hrytsenko, M. S., 1966. *Narysy z istorii shkoly v Ukrainskii RSR (1917-1965) [Essays on the history of schools in the Ukrainian SSR (1917-1965)]*. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].

Hrytsenko, M. S., 1960. *Shkola Ukrainskoj SSR v period Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 gg. [School of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War 1941-1945]*. Odesa: N.p. [in Russian].

Derzhavnyj arkhiv Kyivs'koi oblasti [State Archives of Kyiv Region – SAKR]. Fund. P-2356. Kyyivs'ka mis'ka uprava. 1941-1943 rr. [Kyiv City Council. 1941-1943]. Inventory 6. File. 24a. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-2356. Inventory 6. File. 32. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-2356. Inventory 6. File. 44. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-2356. Inventory 6. File. 312. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-2356. Inventory 6. File. 340. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-2412. Muzey-arkhiv perekhidnoho periodu Kyyivs'koyi mis'koyi upravy.1941- 1943 rr. [Museum-archive of the transition period of the Kyiv City Council. 1941-1943.]. Inventory 2. File. 3. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-2412. Inventory 2. File. 4. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-2412. Inventory 2. File. 90. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-2412. Inventory 2. File. 175. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-4762. Kyyivs'kyy pedahohichnyy instytut. 1942 r. [Kyiv Pedagogical Institute. 1942]. Inventory 1. File. 1. [in Ukrainian].

SAKR. Fund. P-4762. Inventory 1. File. 2. [in Ukrainian]

Dudnyk, V. M., 2004. Diialnist Kyivskoi miskoi upravy u pershi misiatsi fashystskoi okupatsii [Activities of the Kyiv city administration in the first months of the fascist occupation]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty, 26*, 171–182. [in Ukrainian].

Yerzhbakova, B., 2008. *Shkil'na sprava ta shkil'na polityka v reykhskomisariati «Ukrayina» 1941-1944 u svitli nimets'kykh dokumentiv* [School affairs and school policy in the Reichskommissariat "Ukraine" 1941-1944 in the light of German documents]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Zhosan, A. E., 2013. School educational materials in Ukraine, 1941-1944. *The scientific issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk national pedagogical university. Series: pedagogy, 1*, 9–14. [in Ukrainian].

Zabolotna, T. V., 2008. *Everyday life of Kyiv population during the Nazi occupation 1941–1943*. (Candidate`s thesis). The Institute of History of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. [in Ukrainian].

Zinko, Yu. A. & Hryhorchuk P. S., 2004. Zaklady kultury ta osvity Vinnychchyny v umovakh natsystskoi okupatsii (1941-1944 rr.) [Cultural and educational institutions of Vinnytsia under Nazi occupation (1941-1944)]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty, 26,* 229-236. [in Ukrainian].

Lehasova, L. V. (Ed.), 2012. *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia [Kyiv through the eyes of the enemy: research, documents, evidence]*. Kyiv: N. p. [in Ukrainian].

Vronska, T. V., Kentii, A. V., Kokin, S. A., Lysenko, O. Ye. & Smyrnov, H. V. (Comps.), 2003. *Kyiv u dni natsystskoi navaly. Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb. Do 60-richchia vyzvolennia Ukrainy vid hitlerivskykh zaharbnykiv: zbirnyk dokumentiv ta materialiv [Kyiv during the Nazi invasion. According to the documents of the Soviet special services. To the 60th anniversary of the liberation of Ukraine from the Nazi invaders: a collection of documents and materials]*. Kyiv; Lviv: N. p. [in Ukrainian].

Kyi, I., 1984. Vasyl Prokopovych Zavitnevych [Vasyl Prokopovich Zavitnevich]. *Nowi dni. 35*, 409. 12–14. [in Ukrainian].

Kyslycia, Dmytro, 1987. *Such a clear world. Memoris. From Wowcha river to St. Lawrence river.* Ottawa: Novi dni. [in Ukrainian].

Knyhy dlia ukrains'kykh pochatkovykh shkil, 1942. [Books for Ukrainian primary schools]. *Nove ukrains'ke slovo*, May 14. [in Ukrainian].

Kostuochok, O. V., 2012. *Stvorennia Kyivs'koi mis'koi upravy ta ii diial'nist' u sotsial'nij i ekonomichnij sferakh (veresen' 1941 r. – liutyj 1942 r.) [Establishment of the Kyiv City Council and its activities in the social and economic spheres (September 1941 – February 1942)].* (Candidate`s thesis). Taras Shevchenko national university of Kyiv, Kyiv. [in Ukrainian].

Kostuochok, O., 2010. Creating and structural construction of the Kiev city council during the *German military administration. Bulletin of Taras Shevchenko national university of Kyiv. History*. *100*. 30–34. [in Ukrainian].

Zhosan, A. E. (Comp.), 2015. *Kultura v roky viiny: period okupatsii (Istoriia Ukrainy, 11 klas) [Culture during the war years: the period of occupation (History of Ukraine, 11th grade)].* Kirovohrad: KZ «KOIPPO imeni Vasylia Sukhomlynskoho». [in Ukrainian].

Kunitsky, M., 2013. The status of the local population Reichskommissariat "Ukraine": education cut. *Pages of military history of Ukraine. 16*. 113-123. [in Ukrainian].

Liubchenko, A. P., 2005. *Vertep (povist'). Opovidannia. Schodennyk [Nativity scene (story). Story. Diary]*. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].

M. P. Narada dyrektoriv shkil [School principals meeting], 1941. *Ukrains'ke slovo*, *December, 11.* [in Ukrainian].

Myroniuk, T., 2011. *Vasyl' Zavitnevych – ukrains'kyj tserkovnyj dyryhent SShA [Vasyl Zavitnevych is a Ukrainian church conductor].* Kyiv-Chernivtsi: N.p. [in Ukrainian].

Na porozi novoho navchalnoho roku [On the threshold of a new school year], 1941. *Ukrains'ke slovo*, *October, 26.* [in Ukrainian].

Andruschenko, V. P., Volynka, H. I., Mozghova, N. H., Dmytrenko, P. V. & Drobot, I. I., 2005. *Natsional'nyj pedahohichnyj universytet imeni M. P. Drahomanova 1834-2004: Istoriia. S'ohodennia. Perspektyvy [M.P. Drahomanov National Pedagogical University 1834-2004: History. The present. Perspectives]*. Kyiv: Navchal'na knyha. [in Ukrainian].

Nemyron, N., 1990. U zbudzhenii v ohni stolytsi Ukrainy: slavnii pam'iati muchenykiv za Ukrainu v Kyievi v 1941–42 rr. [In the burning capital of Ukraine: the glorious memory of martyrs for Ukraine in Kyiv in 1941–42.]. In *Marunchak, M. (1990). Struggle for an independent Ukraine: essays, memoirs, official statement, documents of World War and texts illustrative material with bi-lingual captions*. Winnipeg; London; Paris; Munich; New York; Detroit; Toronto; N. p. [in Ukrainian].

Nesterenko, V., 2005. Polities in the sphere of elementary education in the military zone of Ukraine in 1941-1943. *Sums`ka starovyna. 15*. 79-91. [in Ukrainian].

Novi ukrains'ki pidruchnyky [New Ukrainian textbooks], 1942. *Nove ukrains'ke slovo*, *May, 16.* [in Ukrainian].

Oliinyk, Yu. V. & Zavalniuk O. M., 2012. *Natsystskyi okupatsiinyi rezhym v heneralnomu okruzi «Volyn-Podillia» (1941-1944 rr.) [The Nazi occupation regime in the general district "Volyn-Podillia" (1941-1944)]*. Khmelnytskyi: Polihrafist-2. [in Ukrainian].

Podkur, R. & Lysenko, O., 2013. Zhyttia po toi bik frontu…: Chernihivska oblast v umovakh natsystskoi okupatsii [Life on the other side of the front...: Chernihiv region under Nazi occupation] In *Kovalenko, O. B., Podkur, R. Yu. & Lysenko, O. V. (Comps.) (2013) Chernihivshchyna v roky natsystskoi okupatsii: dokumenty i materialy*. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M. [in Ukrainian].

Prokopchuk, V. S. & Aivazian, O. B., 2018. Biblioteky Kam'ianets-Podilskoi oblasti v suvori 40-i roky XX st. [Libraries of the Kamianets-Podilskyi region in the harsh 40s of the 20th century]. *Naukovi praci Kam'yanecz`-Podil`s`kogo nacional`nogo universy`tetu imeni Ivana Ogiyenka. Seriya: Bibliotekoznavstvo. Kny`goznavstvo. 5*. 12–25. [in Ukrainian].

Revehuk, V., 2015. Educanional policy of the Nazis in the Poltava (1941-1943). *Ridnyi krai, 1, 32,* 188–198. [in Ukrainian].

Saltan, N. N. & Saltan, O. N., 2018. Curriculm development in world history for national school of Kharkov in 1941-1942. *Siverian chronicle. 5*, 189-208. [in Ukrainian].

Stelnykovych, S. V., 2017. Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941-1944 pp.): problemy funktsionuvannia systemy osvity [Zhytomyr-Vinnytsia region under Nazi occupation (1941-1944 pp.): problems of functioning of the education system]. *Istoriia Ukrainy: vseukrainska hazeta dlia vchyteliv istorii i pravoznavstva. 9*, 5-9. [in Ukrainian].

Tytarenko, D. M., 2014. *Kul'turni protsesy v Ukraini u roky natsysts'koi okupatsii (zona vijs'kovoi administratsii) [Cultural processes in Ukraine during the Nazi occupation (military administration zone)].* L'viv-Donets'k: N.p. [in Ukrainian].

Chernyk, S. A., 1984. *Sovetskaja obshheobrazovatel'naja shkola v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: istoriko-pedagogicheskie issledovanija [Soviet secondary school during the Great Patriotic War: historical and pedagogical research]*. Moskva: Pedagogika [in Russian].

Cherniakov, B. 2006. Okupatsiina presa Raikhskomisariatu Ukrainy: rozbudova i funktsionuvannia (1941 – 1943 rr.) [The occupation press of the Reichskommissariat of Ukraine: development and functioning (1941-1943)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 31*. 51-68. [in Ukrainian].

Shkil'ni pytannia [School questions], 1942. *Nove ukrains'ke slovo*, *January, 13.* [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії | Received 20.01.2024
Прорецензована | Reviewed 03.04.2024
Рекомендована до друку / Accepted 27.06.2024